

Пояснення навчального матеріалу

Мета: розглянути причини і наслідки повстанського руху та отаманщини на теренах України; навчити розрізняти поняття «воєнний комунізм», «диктатура пролетаріату»; формувати в учнів вміння конспектувати, складати схеми, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями; виховувати в учнів почуття національної гордості і патріотичності.

Тип уроку: засвоєння нових знань

Хід уроку

1. Боротьба селянських мас проти окупантів

Наприкінці 1920 р. армія Української Народної Республіки (УНР) у визвольній боротьбі за незалежність України зазнала поразки. Вояки УНР залишили територію Наддніпрянщини та інтернувались до польських таборів. На українських землях остаточно утвердилась більшовицька влада, якій протистояло лише селянство. На черговий прихід більшовиків і відновлення практики воєнно-комуністичних методів продрозкладки селяни відреагували невдоволенням у гострій формі опору – повстанським рухом.

Ідеологічного забарвлення селянському повстанському руху надавали різні політичні партії, що діяли в Україні. З 1919 р. у ньому чітко простежується три напрямки: «уенерівські», що виступали за владу Директорії УНР, «анархо-махновські», а також ті, що не мали чіткого політичного забарвлення.

Попри загальне антикомуністичне спрямування, селянська повстанська ідеологія становила набір розрізнених гасел, що виникали відповідно до ситуації. Вимоги політичного характеру все більше поступалися соціально-економічним. Більшість селянства виступала під гаслами «Мир – хатам, війна – палацам!», «Землю – селянам!».

Потужний сплеск селянського повстанського руху відбувся після закінчення радянсько-польської війни та остаточно закріплення більшовиків на українських теренах. За офіційними даними, наприкінці 1920 - на поч. 1921 рр. лише у великих повстанських загонах налічувалось понад 100 тис. осіб, не враховуючи участі селян у численних повстаннях, що охопили Україну. Зокрема, взимку 1921 р. у повстанні селян Ямпільського повіту на Поділлі прийняло участь понад 15 тис. осіб. У повстанні селян села Терни (Катеринославська губернія) у липні 1920 р. взяло участь близько 2 тис. осіб.

Застосовуючи тактику партизанської боротьби наприкінці 1920 р., повстанці утримували під своїм контролем майже всю сільську місцевість. Розмах повстанського руху були змушені визнати керівні кола республіки. На IV конференції КП(б)У у березні 1920 р. вони визнали, що «куркуль став фактичною владою на Україні». В. Ленін також визнав, що радянська влада розпочала нову форму війни – селянську.

Хоча більшість учасників повстанських загонів складали вихідці з бідняцького та середнього прошарків селянства, більшовики охрестили їх «куркулями» та «бандитами». Усвідомлюючи масштабність внутрішньої загрози, радянська влада використовувала найбрутальніший арсенал засобів для боротьби проти повстанців. У місцевостях, охоплених повстанським рухом, запроваджувався інститут заручників та кругова порука населення за будь-яке заворушення проти радянської влади. У випадках відвертої непокори та ворожості населення до більшовиків, останні вдались до повного знищення сіл. Зокрема, за підтримку повстанців тільки у Васильківському повіті на Київщині у 1920 р. були зруйновані села Ковалівка, Триліси, Сидори, Маринці та Дрозди. Восени 1920 р. під час придушення селянського повстання в районі ст. Мордаровка–Затишшя–Веселий Кут–Розільна більшовики розстріляли 224 особи і спалили село Гедеримівку.

Щоб запобігти масовій втечі селян до повстанців, чоловіків із сіл почали арештовувати (ув'язнювати). Боротьбу проти повстанців прирівнювали до боротьби проти білогвардійців. У квітні 1920 р. при Південно-Західному фронті було створено тилове управління, яке очолив голова ВНК Ф. Держинський. У губерніях створювались управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах – комендатури, які мали боротися з повстанцями.

У січні 1921 р. безпосередньо керувати боротьбою з повстанським рухом стали постійні наради по боротьбі з бандитизмом на всіх рівнях – від Всеукраїнської, де головував спочатку М. Фрунзе, а потім – Х. Раковський, до повітових. Цими актами більшовики оголосили відкриту війну повсталому селянству.

Після капітуляції білогвардійських військ барона Врангеля у Криму більшовики кинули 2/3 регулярних частин Червоної армії (ЧА) Південно-Західного фронту, які брали участь у кримській кампанії, на боротьбу проти селянського повстанського руху. Окрім цього, залучались спеціальні частини, чисельність яких всередині 1920 р. на території України досягла 50 тис. бійців, посилені кіннотою, кулеметами, артилерією і навіть літаками. Загалом у боротьбі з повстанцями у 1920–1921 рр. взяло участь 1 млн 200 тис. осіб, що становило 1/5 загальної чисельності ЧА.

Повстанці відповіли жорстокими розправами над чекістами, червоноармійцями, міліціонерами, радянськими службовцями. Лише за першу половину 1921 р. у боротьбі з селянством загинуло близько 1,5 тис. осіб з радянського боку. Також виникали повстання серед мобілізованих, більшість з яких становили селяни.

Не будучи в змозі перемогти у масштабній війні проти селянства, більшовики були змушені перейти до нової економічної політики (НЕПу). Проголошена у 1921 р. на X з'їзді РКП(б) нова економічна політика передбачала заміну продрозкладки продподатком і дозвіл на дрібну вільну торгівлю. НЕП був тактичним кроком більшовиків, спрямованим на тимчасовий пошук компромісу із селянством, яке виявляло відверту непокору більшовикам. Лише із впровадженням НЕПу настрої селян щодо більшовицької держави почали змінюватись. Оскільки більшість селян боролася не проти радянської влади, а проти її заходів, які не відповідали їх корінним інтересам, відмова від політики воєнного комунізму знімала основне на той час протиріччя у взаєминах між більшістю селянства та радянською владою.

До спаду збройного селянського руху деякою мірою спричинилася амністія, проголошена V Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1921 року. Схильність основної маси селян до мирного життя, землі і господарства привела до того, що значна частина повстанців повірила в амністію, склала зброю і з'явилась з повинною. Загалом амністією в Україні скористались 10 тис. повстанців.

Остаточний спад повстанського руху відбувся у 2-й пол. 1921 року. Особливо помітним він був на Лівобережній Україні, де чисельність повстанських загонів після розгрому Нестора Махна різко зменшилась. На Правобережжі цей спад був значно меншим. Значною мірою така тенденція була зумовлена близькістю кордонів. У дестабілізації ситуації в Україні були зацікавлені сусідні Польща та Румунія. Вони підтримували повстанські загоны, дозволяючи їм відходити на свою територію у випадку поразок, а також використовували її для підготовки нових рейдів. Найбільш значними стали рейди, проведені за допомогою урядів цих країн загонами генерал-хорунжого армії УНР Ю. Тютюнника, полковника М. Палія та генерала Гулого-Гуленка. У жовтні-листопаді 1921 р. вони здійснили Другий зимовий похід армії УНР на Правобережну Україну, внаслідок чого ВУЦВК був змушений оголосити воєнний стан і загрозу «бандитизму» у Волинській, Подільській, Київській та Одеській губерніях. Однак це був останній спалах масового повстанського руху. Селяни не підтримали рейдів, а радянський уряд мав змогу швидко мобілізувати військові сили для знищення цих загонів. Всередині листопада 1921 р. у районі м. Базар на Житомирщині основні сили групи генерала Ю. Тютюнника були оточені, 359 осіб потрапило в полон і було розстріляно.

Загалом в Україні в 1921 р. було ліквідовано 52 повстанські загоны та об'єднання, в тому числі такі великі як «армія» Махна, загоны Чорного, Богатиренка, Брюховецького, Колесникова та Інгі. Всього за 10 місяців 1921 р. різними способами було виведено з боротьби 444 отамани. Під час бойових дій Червона армія захопила 30 гармат, 333 кулемети, 2667 гвинтівок та значну кількість іншого військового майна. До кінця 1921 р. як організована збройна сила повстанці втратили опору на селі. Незважаючи на це, у вересні 1921 р. в УСРР було 64 загоны, в яких було 3 тис. 277 осіб.

Однак «бандитизм» залишався ще вагомим фактором суспільного життя республіки. Наприкінці 1921 – на поч. 1922 р. з'явився новий його різновид, так званий «голодний». Його прояви були зафіксовані у Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Кременчуцькій, Харківській, Чернігівській губерніях та частині Полтавської, Миколаївської та Одеської губерній. Хоча «голодний» бандитизм характеризувала повна відсутність політичного забарвлення, його можна зарахувати до розряду «оборонного»: селяни добували собі їжу та боролись із продподатком, який збирався з голодуючих селян. На ґрунті голоду в січні 1922 р. відбулось велике повстання селян у голодуючому Кобелянському повіті на Полтавщині. Під час його придушення було розстріляно близько 100 осіб.

В умовах голоду 1921–1923 рр. політична активність селянства знизилася майже до нуля. Голод виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирював повстанців. Збагнувши це, радянський уряд «допоміг» природним катаклізмам справитися з «куркульським бандитизмом», конфісковуючи злиденні продовольчі запаси у голодуючих.

Наприкінці 1923 р. повстанство як форма боротьби селян з радянською владою було остаточно розгромлено. У вересні 1923 р. на території України була зафіксована діяльність 56 загонів, з яких самі вважали себе політичними тільки 13. У січні 1924 р. їх залишилось 13 і 3. Незважаючи на военний розгром повстанського руху, більшовики були змушені прийняти селянські умови примирення: замінити продрозкладку продподатком і легалізувати товарно-грошові відносини.

2. Другий зимовий похід (жовтень-листопад 1921 р.)

Переглянути відео: «Второй зимний поход армии УНР», <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=rpnEwP2I4Uo>

Опрацювати матеріал: «Рогозний Г. (сотник). Спогади про Другий Зимовий похід» <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1921.rogonyi.php>. Опишіть свою думку щодо описаних подій.

Законспекуйте таблицю.

Другий «Зимовий похід» Армії УНР

Питання для характеристики	Зміст
Коли відбувся	Жовтень—листопад 1921 р.
Мета	Підняти антибільшовицьке збройне повстання на Правобережній Україні, створити базу для визволення від більшовицької окупації.
Сили, що брали участь у поході	Волинська група (близько 800 бійців під командуванням генерала Ю. Тютюнника). Бессарабська група (300 бійців під командуванням генерала А. Гулого-Гуленка). Подільська група (400 бійців під командуванням полковника М. Палія, згодом — полковника С. Чорного).
Результати	Трагедія під Базаром (359 бійців волинської групи, що потрапили в полон і відмовилися вступити до Червоної армії, були розстріляні). Остаточна поразка визвольних змагань, припинення збройної боротьби.

Частина вояків армії УНР, інтернованих у Польщі, не змиралася з поразкою й об'єдналася в групу для проведення Другого зимового походу під керівництвом отамана Ю. Тютюнника. Відчайдухи сподівалися, що їхній прихід викличе нову хвилю повстанського руху проти ненависного російсько-комуністичного режиму. 4 листопада 1921 р. вони виступили в похід, маючи на озброєнні 400 гвинтівок, 48 кулеметів, 500 шабель, 300 кавалерійських списів і 100 гранат. Однак надії на підтримку народу не справдилися. Селян стримували розстріли більшовиками заручників, голод, який розпочинався саме 1921 р. Нарешті, більшовики пішли на поступки селянству, скасувавши в березні 1921 р. продрозкладку. Учасники походу розділилися на Подільську та Волинську групи. Успішнішою виявилася Подільська група. До неї приєдналися загони отаманів Антончика, Хмари, Струка й Орлика. У боях з червоними вони здобули коней і створили кавалерійську групу, яка перетягнула на себе значні сили ворогів. Однак під їхнім тиском група змушена була відступити за кордон.

Поки головні сили червоних були прикуті до Подільської групи, Волинська група під керівництвом Ю. Тютюнника взяла Коростень, але під тиском цілої дивізії червоних змушена була відступити, а 17 листопада 1921 р. потрапила в оточення. У запеклому бою загинуло понад 400 бійців, вирвалися з оточення приблизно 100 осіб, у полон потрапили 500 бійців, переважно поранених. 359 із них відмовилися визнати радянську владу й були розстріляні біля с. Базара. Так, під перерваною кулями спів «Ще не вмерла України...» закінчилася остання спроба відродити незалежну Українську державу.

Трагедія під Базаром. Більшовики розстрілюють 359 героїв Листопадового рейду 1921 р.

Закріплення вивченого матеріалу (за зразками тестів ЗНО).

1. Для характеристики якого історичного явища використовуються поняття : «трудові мобілізації», «продрозкладка», «націоналізація»?

А білого терору ; Б масових репресій ;
В червоного терору ; Г воєнного комунізму

2. Хто очолював більшовицький уряд на Україні у 1919 році?

А) В.І. Ленін Б) Х.Раковський В) Антонов-Овсієнко Г) Й.В. Сталін

3. Який універсал УЦР справив найбільший вплив на українське суспільство?

А)1 Б)2 В)3 Г)4

4. Яке місто було столицею УСРР до 1934 року?

А)Київ Б)Харків В)Катеринослав Г)Одеса

5. Назвіть діяча, який мав історичне прізвище «батько»:

А) Д. Терпило Б) М. Григор'єв В) Н. Махно Г)С. Петлюра

Цікаво: Про повагу до Нестора Івановича з боку його прибічників і навіть противників свідчить використання протягом багатьох десятиліть, навіть у спеціальній науковій літературі, по відношенню до нього стародавнього українського шанобливого звертання, широко поширеного у старі часи серед козаків і жителів степів - "батько". Вживання цього звертання в старі часи свідчило про надзвичайну повагу до людини, близьку до поваги до рідного батька, захисника, вчителя і спасителя. Обставини, в яких до Нестора Івановича вперше було вжито це звертання, самі собі були досить незвичайні, в них вперше яскраво проявився талант Нестора як чудового командира, здатного рятувати своїх людей, в Здавалосьби безвихідній ситуації. Цей випадок описав у своїх спогадах на штаб УПА (махновців) В.Ф.Білаш (рос.): «...Нас було тридцять шість человек, и, находясь в центре леса, мы не знали, как выйти из кольца в поле. Что делать? Остаться тут или поставит карту на прорыв? Мы колебались. Щусь, сторонник умереть в лесу, пал духом. Противоположность ему был Махно. Он выступил с речью и призвал щусевцев последовать за гуляйпольцами, которые были сторонниками прорыва.

Щусевцы поддались его влиянию и заявили: - Отныне будь нашим батьком, веди, куда знаешь. И Махно начал готовить прорыв...»

«Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад». Про який період історії йдеться? Чи згодні ви з цим твердженням Чому? На основі матеріалу параграфа дайте власний коментар цих подій.

Домашнє завдання:

1. Вивчити матеріал за §14, с. 96-97, §15, с 108, та конспектом
2. Написати історичне есе на тему: «Якби я був сучасником Н. Махна...»
 - Історичні події 1919-21 рр. і їх вплив на анархістський рух
 - Анархія – безвладдя? Чи влада народу?
 - Людина-легенда чи бандит?
 - Моє ставлення до подій 1919 року на Україні та до історичної постаті Нестора Махно